

УДК 94 (748)

*Пилипенко О.Є.,
доктор історичних наук, професор,
Академія муніципального управління, м.Київ*

ІНОЗЕМНА ТРУДОВА ІММІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Наукова стаття присвячена дослідженню трудових міграційних процесів в Україні на зламі двох століть. Основну увагу приділено вивченню зайнятості іноземних переселенців на Волині.

Научная статья посвящена исследованию трудовых миграционных процессов на Украине на рубеже двух столетий. Основное внимание посвящено изучению занятости иностранных переселенцев на Волыни.

Scientific article had devoted to problem of labor activity on Ukraine lands especially in Volin region. Main idea – to study special types of job foreign citizens and Russian empire immigration policy.

Постановка проблеми. Рух іноземців в Україну в період після скасування кріпосного права отримав характер суто колонізаційний і землевласницький у Волинській губернії і промисловий в Подільській і Київській губерніях. Але і в першому, і в другому випадку він був переважно німецьким за своїм характером. Його характер обумовлювався місцевими потребами. В Україні бракує досліджень у сенсі передумов і наслідків трудової міграції у попередні століття і в сучасних умовах.

Стан наукової розробки теми. Початок вивченню проблеми трудової імміграції було покладено ще в ХІХ ст. Обрану тему досліджували вчені Крижанівський О., Ковба Ж., Воронов П. та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. З рідким населенням і широкими просторами необроблених земель у північних частинах Волинь приваблювала поселенців із сільського пролетаріату сусідніх держав, які знаходили тут для своєї праці умови, незрівнянно більш вигідні, аніж на батьківщині. З іншого боку, німецький пролетаріат і ремісники не зустрічали для себе подібних умов на Волині і рухались далі на схід, обираючи для свого поселення більш сприятливу для заробітку місцевість. У цьому сенсі привабливими були Київська і Подільська губернії з великим населенням і промисловим розвитком. Цим пояснюється те явище, що з 2 443 сімей іноземців, які оселилися в Україні в 70-х роках, 1664 або 68 % припадало на одну Волинь і, переважно, на північ, яка прилягала до Полісся. Тут поселенці присвятили себе виключно землеробській праці [1]. Із інших поселенців в Київській і Подільській

губерніях 32 % складали землеробці.

Такий же характер мала імміграція іноземців в останні десятиліття XIX ст. Розвиток промисловості збільшив попит на робочих і орендаторів земель. Україна була найближчим до кордонів краєм, і тому вже після 1861 р. сюди прибуло 278 сімей іноземців, тобто вдвічі більше, ніж в кожне з десятиріч перших 30 років XIX ст. З цього часу переселенський рух зростає: 1862 р. – 635 сімей, в 1866–1867 рр. – 989 сімей, в 1870 р. – 1120 сімей. Всього протягом десяти років з 1861 по 1871 р. лише до губерній Південно-Західного краю переселилось 6 579 сімей, тобто втричі більше, аніж на початку століття. Більшість вихідців з інших країн були німці, але з 1868 р. в цьому русі беруть участь і слов'яни, переважно чехи, які переселялись здебільшого на Волинь. Сюди переселялись німці з Царства Польського, Австрії, Німеччини, Чехії, Богемії [1].

Німці розселялись головним чином в повітах Волинської губернії, де вони набували землі загальними зусиллями і, розділивши їх між собою на ділянки, оселялись в якості земельних власників. Найбільш заможні купували на своє ім'я ділянки земель і поселяли на них робітничі сім'ї на правах викупу або укладали з місцевими землевласниками угоду і брали у них в оренду землі під поселення і обробіток на тривалий термін. В цих випадках вони засновували самостійні поселення. Частина ж сімейств розселялась по існуючих селищах на однакових з місцевим населенням правах або поступала до багатих людей в найми.

Таким чином, в 60-х роках XIX ст. за 10 років на Волині оселилося 5,5 тис. сімей німців. З цього числа одна третина поселенців - 1 450 сімей привнесли сюди не лише робочі руки, а й свій особистий капітал, який дав можливість придбати у власність до 30 000 десятин землі, на яких вони утворили 47 самостійних селищ, а 3 858 сімей заснували 198 подібних поселень на землях приватних власників, у яких вони взяли в оренду понад 42 тис. десятин. В зв'язку з тим, що ретельного обліку виплачених сум за придбану землю німцями не велось, важко визначити розмір витраченого ними на цю мету капіталу. Воронін називає за 10 років до 1871 р. суму не менше 0,5 млн крб. сріблом [1].

Перші поселенці в Україні з'явилися в Бердичівському і Острозькому повітах, при різних пільгах від власників добилися ще безпроцентної позики від 200 до 1000 злотих, тобто від 30 до 150 крб. на початкове придбання. В 70-х роках ціни на реманент зросли в 3 рази і переселенці вже не отримували ніяких пільг власників і зобов'язані були платити не лише при купівлі, а й при оренді значні суми. В середньому кожна сім'я витратила 200 крб., а з орендною платою витрати склали 1 100 тис. крб. Ціни на землю були низькі, в той же час багатство лісів і пасовиськ надавали сприятливі умови для інтенсивного господарства. Такі ж місцевості вони обирали для оренди.

Умови орендного найму були різними. Поселенці переважно брали

необроблені землі, лісові поруби і чагарники з часткою придатного для будівництва лісу. З лісу вони будували будинки і опалювали їх. Землі ці вони зобов'язувалися розкорчувати і обробити придбані чи орендовані землі. За оренду сплачувалася плата, яка залежала від місцевості, де виникали поселення. Від сплати звільнялися поселенці на термін від 3 до 6 років.

В 60-х роках ХІХ ст. плата за землю коливалася між 30-60 коп. за морг. Але з припливом нових поселенців ціна збільшувалася. При щорічній оплаті поселенці платили власникам ще й завдаток, який доходив до 75 крб. з кожного двору. Річна ж плата збільшилася до 1 крб. з моргу. Окрім того, за багатьма контрактами, поселенці зобов'язані були виконувати різні натуральні повинності: роботи під час збирання врожаю хліба по декілька днів з двору. 10 сімей, які поселилися в Луцькому повіті в маєтку Мегеровського, взявши в оренду землю, зобов'язалися окрім поземельної плати по 50 коп. з моргу і відробітку 4 дні з 30 моргів, давати власнику по 5 одиниць коров'ячого масла. При цьому поселенці прагнули лише одного - права на продовження контракту після завершення строку оренди. Строки оренди постійно зменшувалися і в 70-х роках скоротилися від 50–20 рр. до 12 років. Нижче 12 років орендували незначні ділянки землі на чиншовому праві.

3 листопада 1871 р. німецькі колоністи клопотали про надання їм при поселенні однакових з чехами пільг. На підставі закону від 26 червня 1868 р. німці, вихідці з Царства Польського, приїздили в імперію за звільняючими посвідченнями. Всі інші німецькі поселенці з Пруссії, Німеччини, Австрії поселялись в Росії на підставі Закону про колоністів і затверджених імператором 18 грудня 1861 р. правил про наймання іноземних робітників.

Не дивлячись на пільги, надані іноземним поселенцям, більшість з них відмовилась прийняти російське громадянство.

Німецькі поселенці на Волині на початку 70-х років розселилися наступним чином [2] (табл. 1):

Таблиця 1
Розселення німецьких поселенців на Волині на початку 70-х років

	Житомирський	Луцький	Ровенський	Дубенський	Володимирський	Новоград-Волинський	Острозький	Заславський	Овруцький	Всього
Поселилося сімей на власних землях	948	63	55	35	42	163	-	21	140	1450
Засновано поселень	25	7	3	1	2	4	-	2	3	47

Куплено землі дес.	20241	784	664	185	440	2947	-	100	4263	19624
Оселилося сімей на землях приватних власників	578	1068	1064	122	137	749	103	33	4	3858
Засновано поселень	25	73	49	12	7	26	3	2	1	198
Орендовано земель	7 104	8 060	10921	2097	1523	10793	1176	558	108	42340
Всього оселилося сімей	1526	1131	1119	57	179	912	103	57	144	5328
Придбано у власність і орендовано землі	27345	8844	11585	2282	1963	13740	1176	658	4371	7964
Засновано селищ	50	80	52	13	9	30	3	4	4	245

За цих даних видно, що за 10 років головним напрямком переселенського руху був Житомирський повіт, де і виникли найбільш значні колонії, і що в цей період він розповсюджувався на Схід – в Овруцький повіт.

Але з часом рух цей розповсюдився і на інші губернії України.

Цікаво дослідити основні заняття іноземних переселенців на українських землях. В цьому нам згодиться наступна таблиця:

Таблиця 2

Характеристика роду занять іммігрантів (станом на 1871р.)

№ п/п	Показники	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська Губерн.	Всього
1	Землеробство	303	135	6341	6779
2	Мануфактурне і промислове виробництво	77	282	117	476
3	Ремесла	172	256	176	604
4	Торгівля	18	31	20	69
5	Різні промисли і вільні професії	274	380	468	1122
6	Поселенцями придбано землі (десятин) 1731 сімей німців	1873	154	30648	32675
	947 сімей чехів	-	-	17578	
	59 сімей інш.нац.	1607	413	93	2114
	Всього	3479	568	48319	52366
7	Взято в оренду: У приватних власників німцями	3476	2998	46730	52304
	Створено нім.селищ	13	2	200	215
	Чехами	-	303	97	399
	Створено чех.селищ	-	1	2	3

	Поляками та особами інш.національностей	7695	2643	235	10573
	В держ.маєтках 150 сім.німців	-	527	647	1173
	створено нім.селищ	-	2	6	
	Всього землі в оренді	11469	5569	47709	64746
	Всього селищ	14	5	208	227
8	Всього перейшло землі у володіння поселенців	14 947	6136	96027	117 111
	Створ.окремі посел.	54	51	833	938

Джерело: Складено за: Воронин А.Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – К., 1871.

Отже, в кількісному відношенні українські губернії знаходилися далеко не в однакових умовах. Як видно з останньої таблиці, до Київської і Подільської губерній особливого напливу іноземних колоністів не було. Так, в Київській губернії іноземних поселенців в 1892 р. нараховувалось 4 714 осіб, а в Подільській губернії – 1 902 сім'ї. Причини варто шукати у відносній дорожнечі землі і дії обмежувальних законів, виданих для західних губерній в 1884, 1887 рр. Навпаки в Волинській губернії нараховувалось до 200 000 осіб іммігрантів, що примушувало російський уряд повертатись до розгляду обмежувальних заходів щодо Волині [3].

За даними губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній графа Олексія Павловича Ігнат'єва в 1893 р. на Волині було 192 682 іноземних переселенців обох статей. З них:

Німців – 139 359 чоловік	або 71 %	всіх переселенців
Чехів – 24 364 осіб	13 %	
Поляків – 17 547	9 %	
Галичан – 9 406	5 %	
Інших націй – 2016	1 %	

Із загальної кількості іноземних поселенців 86,4 % належали до російських підданих і 13,6 % залишалися в іноземному підданстві. Із усіх мігрантів лише 20 % належали до безпосередніх вихідців з-за кордону, решта 80 % народилися в Росії. З усіх переселившись поляків лише 6 647 осіб належали до місцевих мешканців Привіслянських губерній, решта прийшли безпосередньо з Австрії і Німеччини. З числа зазначених 112 осіб володіли землею на правах власності, 1 843 орендували землю терміном понад 12 років, 3 534 орендували землю терміном менше 12 років і 1158 займалися різними промислами і торгівлею або знаходилися в наймах, до привілейованого стану належало лише 107 осіб [3].

Виконання закону від 14 березня 1892 р. мало велике значення для економічних інтересів Волинської губернії. За даними губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній графа Олексія Павловича Ігнат'єва в 1892 р. на Волині було 35 412 іноземних вихідців, з яких лише 7 912 домогосподарств або 22 % володіли землею на правах власності,

решта 78 % належали до орендарів або безземельних працівників. „Водвореним” в Україні іноземцям належало 308 044 десятин землі, з яких знаходилося у власності лише 62 044 дес. або 20,4 %, які належали їм на праві повної власності, а решта 79,6 % були в оренді [4].

Окрім того, на Волині була чимала кількість вихідців з Привіслянського краю, які орендували маєтки в повному їх складі. Згідно закону 14.03.1892 р. Волинський губернатор мав право адміністративно висилати іноземних вихідців, які володіють нерухомим майном поза містами. В селах Волинської губернії допускалося лише тимчасове помешкання іноземців, а не постійне проживання. При цьому право тлумачення цих двох термінів: „помешкання” і „проживання” на свій розсуд залишалося за губернатором [4].

Питання про іноземних переселенців неодноразово обговорювалось на рівні міністрів оборони, фінансів та економіки Росії протягом 25 лютого, 3,10,17 березня 1892 р. Одне з таких засідань Комітету Міністрів відбулося 13 вересня 1891 р., де було розглянуто питання про затвердження особливих правил поселення в Волинській губернії осіб не російського походження. В присутності Варшавського генерал-губернатора було зазначено, що в 9 західних губерніях заборонялось передавати іноземцям нерухоме земельне майно, яке знаходилось поза межами міст. Фактично це була спроба припинити приплив іноземних поселенців в Україну, особливо вихідців з Пруссії, з політичних міркувань. На думку уряду, у випадку війни або погіршення політичної ситуації, така „п'ята колона” могла являти собою загрозу національним інтересам країни. За таких умов, за зауваженням Генерал-Ад'ютанта Вановського існування колоній в регіоні було вкрай небажане.

При цьому ні міністр Внутрішніх справ, ні Генерал Артилерії Кахонов не піднімали питання про вживання заходів проти напливу іноземців в Північно-Західних губерніях. А дійсний таємний радник Абаза взагалі висловив думку, що проєктовані правила не мають розповсюджуватись на інші губернії, окрім Волинської. Приєднуючись до викладеної думки Військового міністра, Генерал-Ад'ютант Гурко додав, що найголовнішою причиною переселення робочої сили з Пруссії протягом 20 років була порівняна дешевість цін на землю в Україні.

Міністр Фінансів зазначив, що опублікування запропонованих заходів проти іноземців може призвести до небажаних для Росії фінансових наслідків, особливо в умовах економічної кризи.

Однак, ні закон 10 грудня 1865 р., ні правила 27 грудня 1884 р. і 14 березня 1887 р. не могли зменшити трудову імміграцію в Україну. За 2 роки з 1889 р. по 1891 р. в Волинську губернію переселилися з Привіслянського краю 324 сімейства і 57 сімей з-за кордону, з яких більшість оселилася в Дубенському, Житомирському, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському повітах [4]. Такий наплив можна

пояснити тим, що закон 14 березня 1887 р. не скасовував абсолютної можливості для колоністів придбання тут земельної власності і оселятися на постійне помешкання, оскільки вони на це мали право за умови прийняття російського громадянства.

14 березня 1892 р. в Гатчині російський цар Олександр III підписав Указ Урядовому Сенату, де зазначалося: „Внаслідок особливого становища Волинської губернії ми визнали за необхідне в розвиток і доповнення законів 1884 р. і 1887 р. видачу тимчасових правил щодо поселення в Волинській губернії осіб неросійського походження”. Цар повелів:

1. Заборонити усім іноземним вихідцям і тим, які не прийняли російського підданства оселятися в межах Волинської губернії поза міських поселень.

2. Заборонялося набувати земельне майно будь-якими способами, окрім спадкування по закону.

3. Зберегти за тими особами, які на день оприлюднення указу поселилися в губернії, право володіння і користування орендованим майном. А за тими, хто сповідує православну віру, – також і право на придбання у власність і використання нерухомого майна поза міських поселень.

4. Волинському губернатору було надано право висилати іноземців в адміністративному порядку[5].

Іноземні поселенці користувалися землею з давніх часів або за усними договорами. Контрактів і угод не було, внаслідок чого подати позов було майже неможливо. В дискусії про заборону міграції брав участь і Голова Волинського дворянства С.А. Уваров. Вказавши на економічну вигоду трудової імміграції він пропонував її залишити. Для цього він вдався до наведення наступних цифр: Волинська губернія займала одне з перших міст серед інших губерній у справі сплати окладних податків. В період часу з 1884 р. по 1892 р. окладні податки перевищували 300 000 крб. Це пояснюється тим, що починаючи з 1884 р. до обігу було залучено до 800 000 десятин землі [6]. Окрім того, свою правоту Уваров доводив тим, що місцеве населення не може самостійно обробити велику кількість землі. А іноземці беруться за обробку необроблених до цього часу земель, до обробки якої ні реманенту, ні капіталів не було. Німецькі селяни привозили з собою необхідну для обробітку землі техніку.

3 листопада 1904 г. «губернатор Двора Его Величества, камергер» доповідав з м. Житомира, що у 1903 р. кількість ремісників в губернії складала 83 737 і в містах збільшилася на 1 308 чол., тобто на 6,4 %. Збільшилася за рахунок іноземних підприємців й кількість млинів. Їх в 1903 р. було на 41 млин більше, ніж в 1902 р.

Розведення тютюну в губернії занепадало - посівна площа скоротилася на 10 %. Під хмелем було 1 292 квадратних десятин, з яких було зібрано 58 757 пуд. хмелю на суму 969 195 крб., більше від

попереднього року на 2 906 пуд. Вирощуванням хмелю займалися переважно чехи [7].

Під час Першого всеросійського перепису населення була підрахована кількість чехів в Україні до початку I Світової війни - 44 433 особи, в тому числі понад 8 тисяч чехів, підданих Австро-Угорщини [8].

Деякі вчені вважають, що в українських містах чеські переселенці з'являються раніше - у 50-х роках XIX ст., коли в зв'язку з запровадженням в Росії класичної освіти, тут з'являються багаточисельні вчителі та університетські викладачі-чехи, як наприклад: І. Первольф, Д. Лямбль - в Харківському та І. Петр, Е. Войчек - в Київському університеті. Основна маса оселившись у містах в 70-х роках XIX ст. - це, переважно, кваліфіковані залізничники, техніки, невеличка група промисловців, представники технічної інтелігенції. В цей період в Києві виникає ряд фабрик і заводів, власниками яких були чехи. Серед них можна назвати завод чеха Кршиванека і бельгійця Гретера (зараз це завод «Більшовик»), Фільверта і Деріни (довгий час називався «Червоний екскаватор»), Умермана і Неули, фірма по виробництву грамплатівок І.Індржишека і фабрика музичних інструментів О.Червеного [8].

В руках розбагатілих емігрантів на початку XX ст. зосереджувалися торгові контори, магазини, склади, майстерні, ресторани. Однак, більшість чеських поселенців в Україні працювали найманими робітниками. Вони приїздили на запрошення власників фабрик, заводів. Не знаючи мови і не маючи можливості перейти на іншу роботу за умовами договору з господарем підприємства, чехи віддавали перевагу праці у своїх земляків і користувалися деякими привілеями у порівнянні з працівниками інших національностей. З кінця XIX ст. в міста приходять вихідці з малоземельних і безземельних чеських селянських сімей Київської, Волинської, Херсонської губерній. Життя чеських робітників нічим не відрізнялося від життя українських робітників.

У 80-ті роки XIX ст. в чеських селах зростає кількість малоземельних і безземельних селян, які приїздили до сіл без грошей і не змогли накопичити на купівлю ділянки або розорилися. Більшість чехів орендували землю. На початку XX ст. серед 4 082 чеських господарств дослідник Ковба Ж.М. виділила 3 характерні групи:

1. Господарства сільських ремісників, які мали до 2 десятин землі, найчастіше - сад і город. З них 18 % - малоземельні селяни і 20 % селян, які мали від 2 до 5 десятин землі.

2. Середню групу склали господарства від 5 до 12 десятин землі - 25 % усіх чеських господарств. Це господарства, які постачали на ринок невелику кількість продукції, мали можливість у врожайні роки отримати певні надлишки і в умовах посиленого попиту розбагатіти. Але ці господарства нерідко розорювалися у зв'язку з неврожайами, коливаннями і падінням цін на продукти харчування.

3. Найвища група - сільська чеська буржуазія мала від 12 до 25 десятин землі – 27 % усіх господарств і від 25 до 50 десятин (10 % господарств). Тут широко використовувалася наймана праця, полеведення доповнювалося вирощуванням технічних культур, розведенням скоту [9].

Нерідко ці господарства належали колишнім уповноваженим по купівлі землі. Вони постачали на ринок основну масу сільськогосподарських продуктів, були пов'язані з харчовою промисловістю, володіли пивоварними заводами, млинами, маслобійнями тощо. Були серед чехів і батраки, які при переселенні витратили всі кошти на купівлю землі і, взявши кошти в борг на придбання господарства, змушені були продавати свої ділянки і йти в найми.

Основні галузі сільського господарства, якими займалися поселенці: полеводство, тваринництво, вирощування хмелю, який чехи особливо активно культивували на Волині. Товарність чеських господарств, їх прибутковість були дещо вищими, аніж в корінного населення, оскільки вони застосовували найману працю і машини. Аналіз господарської діяльності чехів в Україні показує, що на початку ХХ ст. чеські господарства внаслідок кращої агротехніки і організації праці виділялися відносно високою товарністю.

Для фермерських господарств були характерні інтенсивність і високий процент капіталовкладень на одиницю площі, застосування удосконалених знарядь праці і машин, добрив, прогресивних способів обробки землі. Протягом 1870 – 1892 рр. існувало 4 чеських волості, чехам була надана можливість створювати свої релігійні приходи, школи, культурно-освітні товариства. Виходили газети “Rusky sech” (1906–1908), в Cechoslovan” (1911–1912, 1914–1918) в Києві. В 1903 р. на заводі Гретера і Кршиванека працювали чехи-В.Вайлер, І.Отлетал, В.Гамз, Й.Зоф-металіст з Дубно, Й.Хотт, Д.Вейцер, Ф.Котельник, І.Свобода. Відомо, що в Волинській губернії працювали селяни К.Клепера, А.Танглер, Й.Томан, Й.Нештил, К. Кратехвиц [9]. Еміграція чехів на Україну була складовою частиною міжнародної міграції робочої сили, яка була специфічною для того часу. В Росії передумовами, які сприяли чеській еміграції стали: потреби в робочій силі для промисловості і сільського господарства, які інтенсивно розвивалися. До 80-х років в Україну переселялися 60 % середніх, понад 30 % багатих селян. В Україні чеські емігранти брали участь в різних галузях економіки: більша частина займалася сільським господарством, менша - була зайнята в промисловості.

Крижанівський писав, що, якщо спостерігати чехів в загальній картині їх побуту, то вийде приємне враження: „...Одразу видно, що населення культурне і досить корисне в економічному відношенні, особливо на Волині, при досить грубому загальному обробітку землі“ [10]. Якщо чех мав понад 10 десятин землі, то у нього була власна молотарка, віялка і січкаря. Земельне господарство у всіх чехів було плодотворним.

Здобрення полів, запашка і обробка землі велись дуже ретельно. Виробництво хмелю на Волині зобов'язане своїм розповсюдженням і удосконаленням чехам.

В багатьох чеських поселеннях зустрічалися хмелеві плантації, які займали основну площу. Так, головний хміль овід – чех у селищі Підгайці мав до 60 тисяч кущів хмелю і на виставках в Києві отримував медалі і почесні грамоти за відмінну якість. Хміль збувався зазвичай на місцеві пивзаводи, але крупні хмелеводи збували свій врожай і за кордон. В крупних селищах були всі необхідні для сільського господарства промисли. Російські поміщики цінували це сусідство чехів. Були в селищах і торгові лавки з господарськими і фармацевтичними виробами. Були майстерні для виготовлення сільськогосподарських машин як, наприклад, в с. Гульча Острозького повіту. Гарна слюсарня та парові млини були в Квисиліві. Чеська мобільність, спільність поселень з українцями робили їх виробництво доступнішим для сільських обивателів, ніж вироби німецьких колоністів. Українські селяни і поміщики переймали технологію обробітку землі у чехів [10].

За даними першого перепису в Росії було 1,5 млн. іноземних переселенців. Німецькі переселенці на Волині склали в 1887 р. 100 тис. чоловік. За „Статистическими сведениями об иностранных поселенцах Юго-Западного края», виданих Центральним управлінням краю у 1882 р. землі в руках фінозних (переважно німецьких поселенців) у власності і орендовані були: в Київській губернії – 55 917 десятин, в Подільській губернії – 96 847 десятин, в Волинській губернії – 399 953 десятини [11].

Сільські промисловість і ремесла зосереджувалися в руках євреїв. Вони ж інколи вели контрабандну торгівлю. За свідченням сучасників чехи, які поселилися разом з українцями або по сусідству з ними забрали у них всі промисли: всі статті прибутку навколо українського селянина були перехоплені чехами, не було де навіть купити або орендувати землю. На всі продукти сільського господарства різко зростали ціни. Чехи зближувалися з поляками і поступово захопили першість в краї. Польські господарства швидко розвивались, а українські, які користувалися пільгами, – занепадали. Відомий маєток польського магната Сангушки Славута розвивався виключно завдяки праці чехів. Чехи отримали навіть більше привілеїв, ніж поляки.

Уряд направив свого представника Крижанівського із Санкт-Петербургу на Волинь для з'ясування умов їх перебування. Крижанівський доповідав, що у майновому відношенні чехи не були однакові. З одного боку, був клас багатих чехів, які зуміли розбагатіти і об'єднатись для захисту своїх інтересів. Це були крупні капіталісти, люди капіталу, промисловості, які мали агентуру по найбільш значимих селищах і містах, „енергійні, практичні, недоступні підходам і закидам єврея, поляка і німця”. Заможні чехи підтримували ділові і культурні зв'язки з

батьківщиною завдяки близькості кордону Австрійської імперії. В м. Дубно була книгарня, де продавалися книжки чеською мовою і предмети домашнього вжитку. В м. Дубно був центр укладення усіх угод чехів із закордонними продавцями і покупцями. Особливо прибутково велись справи по продажу хмелю за кордон. Найбільш відомі прізвища підприємців в Острозькому повіті, в с.Будераж, Антоновці, Межилісках та інших селищах - Кубелко, Едлічка, Шкода.

В Будераже, Глінську, Мирогоці і Купичеві було засновано 4 чеських училища і 17 шкіл, які перебували у відомстві волосних управлінь і сільських товариств поза урядового нагляду. Поза районів чеських волостей було 2 школи в Ольшанці, в Островському повіті – 3, Дубенському повіті – 2. Всього було 28 освітніх закладів. 11 шкіл в районі чеських волостей: Василів, Грушвиця, Ульбаров, Страклов, Подгайці, 2 – в Купичеві, Борятин, Мстишин, Княшнин, Гульча, Антоновка. В чеських училищах був двокласний курс: перший - нижчий клас і другий - вищий у вигляді вивчення чеської мови з повним курсом початкового навчання. Було 2 вчителі російської і чеської мови. Оклад вчителю складав 300 крб. на рік. 6 лютого 1883 р. відкрився чеський клас в Глінську, який вів чех Гейда, але невдовзі був закритий.

Про відрядження Крижанівського писала чеська газета “Нlas naroda” 23 вересня 1886 р. в статті „З Житомира”. Цікаві офіційні дані, що на утримання підводної повинності в Дубенській волості збиралося з іноземців 917 крб, в інших волостях ця повинність сплачувалася „натурою”. На утримання шляхів, мостів в Луцькій волості збиралося 348 крб., з інших волостей у натуральній формі [12]. Після видання закону 27 грудня 1884 р. чехи висловлювали непорозуміння чому їх позбавили права на купівлю землі в Україні. При цьому в документах зазначалося, що на утримання підводної повинності в Дубенській волості ними збиралося 917 крб. щороку. В інших волостях ця повинність виконувалася „натурою”. На утримання шляхів, мостів в Луцькій волості податків збиралося 348 крб., в інших волостях ця повинність відбувалася натурою.

У записці Волинського Голови Дворянства С.А.Уварова губернатору Волинської губернії Олексію Павловичу Ігнат'єву 8 лютого 1893 р. доводилася вигідність для губернії збереження прав колоністів і аргументувалася наступними цифрами: за період з 1884 по 1892 рр. поступило від колоністів у вигляді податків 300 000 крб. і поставило Волинську губернію на одне з перших місць серед інших губерній Російської імперії по платежу податків.

Це пояснюється введенням в експлуатацію за вказаний період близько 800 000 десятин землі, яка до цього не обкладалася податками - поземельними зборами, переведенням земель з нижніх розрядів до вищих, а також сприятливими умовами експлуатації вільних земель. Волинська губернія за якістю ґрунту на той час представляла напівлісисту заболочену

місцевість. Цінні лісові породи вирубувалися і залишалися вирублені простори, які заростали чагарником. Цими землями користувалися переважно іноземні переселенці, оскільки вони вимагали значних витрат на викорчовування коріння дерев і чагарників.

З 35 412 іноземних домогосподарств, які оселилися на Волині, лише 7912 домогосподарств або 22 % володіли землею на правах власності, решта 78 % належали до орендарів і безземельних робітників. А з 308 044 дес. землі, яка знаходилася у володінні переселенців, лише 62 044 дес. або 20,4 % належали їм на правах повної власності, решта 79,6 % були у них в оренді [6].

Окрім того, на Волині була ще чимала кількість іноземців, які орендували маєтки у повному їх складі. Цілі колоністські поселення повинні були щезнути, а сталі прибутки господарств припинитись, оскільки замінити іноземців місцевими орендарями можливості, за свідченням сучасників, на той час не було.

Разом із спільними рисами Київська, Подільська і Волинська губернії мали відмінності. Наявність дешевих земель, які продавались і пропонувались в оренду на Волині і відсутність їх в такому ж розмірі в Київській і Подільській губерніях перешкоджали широкому розповсюдженню в них класу дрібних орендарів. Особам польського походження був закритий доступ до довготривалої оренди, а іноземцям, які прийняли російське підданство, доступні були два їх види. Ось чим пояснюється приплив до Волинської губернії мешканців Царства Польського - поляків та інших іноземців, головний контингент яких складався з орендарів, переважно короткотермінових. Губернатори отримали право адміністративного висилання. Це питання неодноразово обговорювалося на сесії Державної Ради 13 вересня 1891 р. Заключення Міністра Внутрішніх справ повторювало Указ Олександра III 1892 р. 3 березня 1892 р. закон був виправлений відповідно до суджень Комітету міністрів і запропонований новий проект Указу Урядового Сенату. 19 травня 1892 р. за № 4082 Київським, Подільським і Волинським губернатором була розроблена інструкція для губернаторів з приводу того, кого можна вважати іноземцем. Голова з'їздів мирових посередників запропонував видавати посвідчення на право придбання нерухомого майна. Для проведення перепису в Волинській губернії було виділено 1000 крб. і призначено додатково чиновника для особливих доручень з окладом 2000 крб. на рік для розгляду майнових позовів згідно п.4 Закону 14 березня 1892 р. [13].

16 грудня 1892 р. в м. Житомирі за № 11619 Волинським губернатором був складений окремий список іноземних підданих, які працювали в губернії в якості керівників маєтків, фабрик, заводів із зазначенням нерухомого майна, яким вони завідували. Так, наприклад, австрійський підданий Фрідріх Вард завідував чавунно-ливарним заводом

власника Пирогова в с.Гудна-Борова, пруський підданий Оскар Егерт завідував маєтком і вино-гуральним заводом в с.Колках, Австрійський підданий Фадей Ростводе-Суський завідував маєтком Дійсного статського радника Федора Терещенка в с.Коровинцах, швейцарський підданий Адольф Боб керував маєтком і винокурним заводом Антона Кожуховського в с.Довгошіях, пруський підданий Гуго Август Фукнер завідував деревно-паперовим заводом поміщика Радзимінського в с.Миньковцах, італійський підданий Владислав Понинський був повіреним і керуючим в маєтку французького підданого Бюдвика Роаде-Люле в с.Сапожин, пруський підданий Герман Росдейтшер керував чавунно-ливарним Агрономічно-механічним заводом, який належав Акціонерній компанії „Лільпан-Рау і Левенштейн в м.Славуті, Карл Бойлер керував суконною фабрикою князя Романа Сангушко в м.Славута, а Матіас Нідель опікувався лісами князя та лісопильними заводами в с. Цветоха [14].

Всього в Волинській губернії на той час було 74 чоловіки. З яких 14 керували заводами різних власників, решта керували маєтковими господарствами. За національною ознакою було 36 поляків, решта піддані Австрії, Прусії, Франції, Італії, Швейцарії та інших країн [6]. Але не завжди відносини між прибулими іноземцями і українцями склалися безхмарно. Особливо багато конфліктів виникало в зв'язку з завершенням оренди землі. Оскільки законодавство було на боці орендодавців, то інколи доводилося насильницьким шляхом звільняти землі. Наведемо приклад, прокурор Житомирського окружного суду Филипovich та судовий пристав при Новоград-Волинському з'їзді мирових суддів на вимогу поміщика Мезенцева призначив на 2–4 квітня 1902 р. виселення німців-колоністів у кількості 57 дворів з колоній Марушовки, Сергіївки і Броницької Олександрівки Романовецької волості Новоград-Волинського повіту згідно з рішенням з'їзду мирових суддів і за сприяння поліції. 2 квітня 1902 р. судовий пристав прибув в колонію Марушовку до будинку колоніста Адольфа Біхлера разом з приставом 2 стану Рафальським, 4 урядниками і 70 поліцейськими і десятницькими.

Біля садиби А.Бліхлера зібралося 300 чоловік німців з Марушівки та інших колоній. Вони виступали проти виселення Біхлера. Виконавець наказав прочитати судовому приставу виконавчий лист і приготувати поліцейським револьвери. Натопт німців, озброєний кілками і палками, відбрала у поліцейських трьох заарештованих товаришів. Після того, як виконавець зірвав з трьох найбільш активних колоністів шапки з метою опізнати їх, вони у відповідь зірвали кілками шапку з нього і розбили до крові голову. Повірений поміщика Мезенцева Поліщук відмовився бути присутнім при виселенні, оскільки боявся бути вбитим. Виселення здійснювалося на підставі 271 статті уложення наказів губернатора.

Волинський губернатор повідомляв прокурора Житомирського окружного суду 30 квітня 1902 р., що в німецьку колонію прибув з

Петербургу звільнений у дворічну відпустку службовець Гвардійського флоту матрос II статті Адольф Густавович Піскорський у супроводі Біхлера і Карла Бунке відправився на богослужіння до Сергіївки і біля школи перед колоністами здійснив промову, де заявив, що він надісланий самим Великим князем Михайлом і від його імені закликав не виселятися з орендованих земель. Він також заявив, що уряд і колоністи - це одна партія, а поміщики, суд, поліція - це інша партія. 24 травня 1902 р. Піскорський, Генріх Босс і Біллер були затримані і посаджені у Новоград-Волинську в'язницю, оскільки закликали не укладати нових контрактів і не виселятися.

Сутність справи полягала в тому, що Сергій Мезенцев 22 травня 1876 р. уклав угоду з Шехингером, братами Шимельфенігами та іншими колоністами Марушівки у кількості 54 чоловіка контракт про передачу їм у орендне утримання 582 десятин 2 360 сажнів своєї землі терміном на 24 роки. Оскільки термін оренди закінчився 22 травня 1900 р. і колоністи відмовилися укласти з Мезенцевим нові контракти, останній подав пошукову заяву 20 вересня 1901 р. про вилучення в них орендованої землі. Згідно зі статтею 531 Ч.1, Т.Х Зводу законів Російської імперії таке незаконне володіння повинно бути припинене. 26 березня 1902 р. було прийнято мировим суддею рішення про примусове виселення колоністів, затверджене з'їздом мирових суддів, але колоністи подали касаційні скарги.

Зберігся і список орендарів, які уклали орендні угоди з поміщиком Мезенцевим: Симон Рац, Давид Зенер, Йосип Вайс, Карл Конопацький, Готліб Лібельт, Андріан Вольф, Михель Бетке, Август Гінхель, Іоган Шрейт, Георгій Шмідт, Іоган Ленц, Карл Генкельман, Іоган Літке, Карл Роде, Крістіна Отто, Данііл Роде, Іоган Гаар, Карл Конарський, Готліб Япс, Фрідріх Насс, Йосип Прибе, Михаль Гартман, Генріх Безель, Фрідріх Байер, Іоган Куб, Андріас Вольке, Вільгельм Краузе, Пітер Беккер, Тотліб Мітельштет, Михаель Фріц, Август Ассман, Карл Герман.

Згідно укладеного договору Мезенцев віддавав колоністам і їх нащадкам ділянку землі, яка знаходилася між селами Галами і Ржадківкою у кількості 41 увелока, 26 моргів і 1802 сажні або 689 десятин 1634 сажнів, для створення окремої слободи. За контрактом колоністи мали право розпоряджатися орендованою землею на свій розсуд. Переважно це були землі, які звільнялися від селянських наділів.

Колоністи мали право землю, яка була придатна для хліборобства, сінокосу та яка заросла лісом, власними силами розробити і побудувати на ній за власний рахунок житлові та службові будинки.

У винагороду за працю по будівництву житлових будинків і розробку непридатної землі власник надавав поселенцям пільги протягом 2 років і звільняв їх від платежів та інших повинностей.

Після закінчення вказаного терміну поселенці зобов'язані були

сплачувати на користь власників маєтку оброку з кожних 1317 сажень або одного моргу відведеної їм землі по 75 коп. сріблом щорічно. А для компенсації збитків, нанесених власниками на розчищення частини взятої поселенцями для використання землі, останні зобов'язані були сплатити без врахування оброку по 55 крб. сріблом від кожної прийнятої ними ділянки землі, за виключенням ділянки землі в кількості 9 десятин, відведених під молитвенний будинок, з якої за весь час існування колонії ніякої плати не дозволялося власникам брати, окрім поземельних, державних і земських зборів.

Ліс на початкове будівництво житлових будинків з господарськими побудовами та огорожу, а також інші будівельні матеріали: глину, каміння - поселенці отримували безкоштовно, переважно із відведеної їм дачі. Порубка лісу на цих землях для потреб поміщика не здійснювалася, а валяний ліс залишався для потреб колоністів. Також у разі потреби поміщик виділяв їм необхідний лісоматеріал із власного маєтку.

Інколи колоністи (як наприклад, у Новозвягільському маєтку) брали на себе зобов'язання розчистити ліс або поле поміщика від дубових, осикових і вільхових пеньків з однією умовою, що ліс залишиться у власності перших для їх власних потреб, а не на продаж. У випадку відсутності у поміщиків лісу для будівництва, він відшукувався у сусідніх маєтках.

Землі заборонялося "переуступати" - передавати іншим особам, окрім тих, що вказані в контракті. Це дозволялося робити лише з дозволу власника маєтку і при цьому сплачувалося 10 % від суми, вирученої від продажу землі.

Колоністи повинні були сплачувати державні, земські, грошові і натуральні повинності, згідно станів російської імперії і в залежності від прийнятої в користування землі. Передбачена була сплата штрафів у випадку порушення адміністративного законодавства.

Встановлювалася кругова порука. Наприкінці літа старшина поселенців Шульц збирав щорічно 930 крб. 22 коп., починаючи з 1 лютого 1873 р. Плата здійснювалася рівними частинами кожних півроку наперед. Наприклад, з 1 лютого по 1 серпня 1873 р. колоністи повинні були заплатити 465 крб. 11 коп. сріблом. Якщо хтось підлягав виселенню з колонії, за розпорядженням уряду, то колонія повинна була платити за нього [15].

При цьому слід мати на увазі, що в Волинській губернії проживали чехи обох статей - 4 569 чоловік і 155 302 чоловік інших національностей.

За даними спеціального перепису, здійсненого за вказівкою губернатора в 1890 р. в Волинській губернії проживала наступна кількість іноземних переселенців [16]:

Таблиця 3

Кількість іноземних переселенців на Волині

№ п/п	Повіти	Число Чолов.	Посел. Жіноч.	Власників		Орендарів	
				За офіц. докум. дворів	За неофіц. докум. дворів	За письм. докум. дворів	За усними угодами дворів
1	Житомирський	23077	22677	1326	1608	2343	1809
2	Овруцький	1 793	1 674	157	101	44	229
3	Новоград-Волинський	15864	15712	422	618	2811	1558
4	Ровенський	13508	13365	371	299	2025	907
5	Заславський	509	495	50	9	74	33
6	Старокостянтинівський	87	56	3	-	4	2
7	Кременецький	351	329	11	2	38	19
8	Острозький	2508	2461	92	60	511	59
9	Луцький	17545	16816	457	671	2771	1387
10	Дубенський	8789	8259	862	431	933	499
11	Ковельський	2321	2148	-	3	828	120
12	Володимир-Волинський	13202	11 787	361	380	2210	1305
	Всього по губернії	99 554	95 779	4112	4182	14592	7927
	Всього	195333					

Джерело: ЦДАУ.–Ф.442.–Оп.618.–Спр.261. Канцелярия Киевского, Ведомость о числе иностранных поселенцев на Волини в 1892 г. –Арк. 375.

У 1903 р., за даними Волинського генерал-губернатора, загальна чисельність мешканців губернії складала 3 316 366. Іноземців мешкало в губернії у 1903 р. - 27916. З них:

Православних - 2 354 304 чол.

Євреїв - 475 240

Римо-Католиків - 295 256

Лютеранського віросповідання - 160 151

Баптистів - 13 047

Розкольників - 10 945

Протестантів - 4 877

Мусульман - 1 021

Єдиновірців - 668

Чехів-гуситів - 560

Караїмів - 195

Григоріанської церкви – 102.

Єврейськими і селянськими товариствами по обов'язковому страхуванню було застраховано у 1903 р. 1 081 798 будівель на суму 43 402 194 крб. Добровільно було застраховано в містах 5 477 будівель на суму 1 979 270 крб. [17]. Член Державної Думи князь С.П.Мансиров у своїй статті „Немецкое засилье и правила 2 февраля 1915 г.” підкреслював,

що в 1863 р. німецьких колоністів було вже 226 тис. душ, які володіли понад 2 млн. дес. землі. До 1908 р. кількість німецьких колоністів подвоїлась і досягла 2 млн. 100 тис. чоловік, у володінні яких було понад 12 млн. дес. землі, особливо в Ровенській губернії, Привіслянському краї, Волині, Подолії та на півдні, в Новоросії.

Таблиця 4

Характеристика іноземних торгово-промислових підприємств

П.І.Б. і підданство власників підприємств	Назва підприємства	Примітка
Ейгорн Войцех, австр. підданий	Оптичний магазин	Відмовл у клопот. про рос. піддан.
Мазке Олександр	Шкіряний завод - здав в оренду Вол. Військ. Пром. Комітету	
Климович Юзефа Олександрівна	1. мануфактурний магазин і чобіткова майстерня 2. готель і ресторан 2розряду	Чоловік її прийнятий в рос. Громадянство
Шедель Карл Едуард, нім. підданий	Булочна і хлібопекарня	Купець II гільдії
Башинський Франц Максиміліанович, австр. підданий	Квіткова оранжерея	Прийнятий в рос. Громадянство
Желіховський Станіслав	Шорна майстерня	Відмовлено
Хересняк Йосип, австр. підданий	Слюсарна майстерня	Відмовлено

Джерело: ЦДІАУ. –Ф.1335.–Оп.3.–Спр.200.–Арк.80. Волинское губернское жандармское управление. Секретная часть. Список германских и австрийских торгово-промышленных предприятий, функционирующих в г. Житомире Волинской губернии по состоянию на 10 февраля 1916 г.

30 квітня 1906 р. німецький уряд видав закон, за яким Привіслянський край у відношенні страхування робітників прирівнювався по ставкам до внутрішніх місцевостей Німеччини [18].

Начальник Волинського губерньського жандармського управління полковник Жванцев повідомив уповноваженого Голови особливої наради з оборони, що в м. Житомирі є також акціонерні товариства німецького характеру типу „Російське товариство Сіменс і Шуккер”, „Російське товариство Загальної компанії електрики”, „Російське електричне товариство 1886 р.” і „Російське товариство з'єднаних кабельних заводів” [18].

За даними Волинського губернатора в Гайсинському повіті були 121 чоловік іноземців, які мали наступний вид занять [19]:

Таблиця 5

Рід занять іноземних підприємців Гайсинського повіту

№ п/п	Прізвище, ім'я	Вік	Коли прибув	Підданство, рід занять
1	Вельс Август	61	1873	Прус. під. Утримував млин в маєтку Степоники
2	Лейбович Хаїм	59		Молд. під. Служив у купця Склярівського
3	Каган Монаша Дружина син	31 22 2	1873	Турець. під. з м. Константинополя. Ткалем в м. Ладижин на суконній фабриці

**Науковий вісник Академії муніципального управління:
Серія «ЕКОНОМІКА» Випуск 1, 2013**

4	Латі Альфонс Генріх	26	1870	Фран.під. Займався господарством в с.Носовцах
5	Мюллерн Рудольф	42	1871	Прус.під. з м.Вацбурга. Управляючий маєтком в с.Вища Кропивня
6	Вайнек Альберт Адольф	29	1868	Саксон.під. Садівник с.Вища Кропивня
7	Вельс Вільгельм	32	1869	Нім.під.з м.Дрездена. Мельник в с.Сокольніці
8	Гдеман Борко	44	1872	Австр.під. На винокурному заводі в м.Ладижин
9	Сардоміло Іван	30	1870	Австр.під. Сторож в с.Білоусівка
10	Коллі Луї			Швейц.під. Вчитель в управляючого маєтком в м.Теплак
11	Кацика Петро	46	1873	Грець.під.Конторщик в В'язнівському маєтку
12	Чатич Дмитро			Серб.під. Працівник цукрового заводу в м.Соболівка.
13	Микуцький Каверій			Австр.під. Вільнопрактикуючий лікар в м.Тарнавка.
14	Домк Ераст Готліб		1863	Прус.під. Механік могилянських млинів
15	Дістер Карл Август		1865	Прус.під. Власник млина в с.Спушинківський Ташлик
16	Бальтцер Йоган		1865	Австр.під. В с.Мощена вчитель музики у власника Готкевича
17	Хаїм Нухім			Молд.під. Спеціаліст із скляних робіт в м.Терновка
18	Роттер Мендель			Австр.під. Переплітник книг в м.Терновка
19	Гольдштейн Ейзик		1867	Тур.під. Купівля і продаж хліба в зерні в м.Терновка
20	Орш Жільберт Целінтин		1870	Фран. під. Гувернер в с.М'якоході у Липковського
№ п/п	Прізвище, ім'я	Вік	Коли прибув	Підданство, рід занять
21	Теохаріді Панаго		1868	Грець.під. Власник магазину.
22	Клепт Филип		1870	Австр.під. Механік при річних будовах в м.Хацевата
23	Зельтцер Андріян			Сакс.під. Утримував трактир в м.Гайсин
24	Ольшанська Людовіка		1871	Австр.під. Вигот.дамський одяг
25	Перцель Кіпріян		1873	Прус.під. Коваль
26	Млюк Йосип		1872	Австр.під. Музикант
27	Корман Генріх		1871	Гессенський під. Викладач танців
28	Каган Сухім Фроїмов		1872	Тур.під. Майстер часів

Джерело: ЦДІАУ.–Ф.442.–Оп.52.–Спр.439. Ч.І.–Арк.43. Ведомости полицмейстеров и уездных исправников об иностранцах 19 сентября 1873 г.

Із 121 чоловіка іноземців в Гайсинському повіті мешкало більше всього австрійських, турецьких, французьких, пруських, молдавських підданих [20]. За розпорядженням Волинського губернатора здійснювалося чинами повітової поліції описування майна німецьких колоністів і виселення їх вглиб країни. Описане майно колоністів секвеструвалося і переходило у власність Управління землеробства і Державного майна. Так, примусово була відчужена земля в колонії Топча

Ровенського повіту у Хільмера Людвіга Самуїловича. 1916 р. [21] Від виселення звільнялися німці з дворян, російські громадяни і купці. Так, наприклад, звільнені від виселення були Герман Шульг - купець 2-ї гільдії, який мешкав в м.Новоград-Волинському, де мав 3 будинки і ковбасний завод, та Рудольф Шейнгауер - почесний громадянин, який мав 240 десятин землі в с.Кулеши, Сербовської волості Новоград-Волинського повіту [22].

Цього ж року в Україну прибули представники Американської організації Червоного хреста у складі 3 загонів з 9 лікарями, 33 сиділками під керівництвом лікарів Скодді, Крукстона і Ньюмана для надання медичної допомоги військовополоненим німцям і австрійцям з дозволу Військового міністерства для відправлення до таборів військовополонених. 20 січня 1916 р. з м. Рівне в Житомир було відправлено 30 чоловік австрійських військовополонених.

Висновок. Таким чином, із зробленого дослідження можна зробити висновок, що іноземна імміграція в Україну була частиною світового міграційного процесу, який розпочався у ХІХ ст. і триває й до наших днів. З економічної точки зору міграція іноземної робочої сили на Волинь була надзвичайно вигідною для краю і держави в цілому.

Використані джерела інформації:

1. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – К., 1871.
2. Пилипенко О.Є. Трудова імміграція в Україну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Є. Пилипенко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 87-88. – К., 2006. – С. 47.
3. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.261. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора.
4. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп. 618. – Спр.91. – Арк. 94. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора.
5. ЦДІАУ.– Ф.442. – Оп.52. – Спр.439. – Ч.ІІ. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора. О переселении в Юго-Западную губернию постоянных жителей государства польского из иностранцев-католиков польского происхождения. – Арк. 249.
6. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.261. – Арк.249. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора. О переселении в Юго-Западную губернию постоянных жителей государства польского из иностранцев-католиков польского происхождения. Записка Волынского губернского Предводителя Дворянского С.А.Уварова Алексею Павловичу Игнатьеву 8 февр. 1893 г.
7. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.641. Доклад Председателя Волынского губернского Статистического комитета 3 ноября 1904 г. № 681 Киевскому, Подольскому, Волынскому Генерал-губернатору за 1903 г. – Арк. 5.
8. Ковба Ж.М. Господарство чеських поселенців на Волині в ІІ пол. ХІХ – на поч.ХХ ст. / Ж.М. Ковба // Українське слов'янознавство. – Вип.6. – Львів, 1972. – Арк. 45.,
9. Ковба Ж.Н. Чешская эмиграция на Украину во второй половине ХІХ-нач. ХХ в.: Автореферат дис.канд.ист.наук. – Львов, 1974.– С. 16.

10. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни / Е.М. Крыжановский. – СПб.: Синодальная типография, 1887.– С. 89.
11. Учёные записки института славяноведения. – Т. 25. – М., 1962.
12. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР / В.І. Наулко. – К., 1965.
13. Полное собрание законов Российской империи. – Т.9. – СПб., 1912.
14. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.851. – Спр.263. Дело о покупке агентами английского правительства лошадей для Южной Африки в Юго-Западном крае. – С. 263.
15. ЦДІАУ. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.1958. Прокурор Киевской судебной палаты. Дело о волнении крестьян-колонистов Новоград-Волынского уезда, Волынской губернии 8 апреля 1902 г. – С. 211.
16. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.261. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-губернатора. Сведения о численности иностранных подданных на 7 января 1895 г. за № 127 для Министра внутренних дел. – Арк. 375.
17. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.641 Доклад Председателя Волынского губернского Статистического комитета 3 ноября 1904 г. № 681 Киевскому, Подольскому, Волынскому Генерал-губернатору за 1903 г. – С. 641.
18. Мансиров С.П. Немецкое засилье и правила 2 февраля 1915 г.// „Немецкое зло” Сборник статей посвящённых вопросу о борьбе с нашей «внутренней Германией». – М.: Тов-во типогр. А.И. Мамонтова, 1917. – С. 26.
19. ЦДІАУ. – Ф.1335. Волынское губернское жандармское управление. Секретная часть. Список германских и австрийских торгово-промышленных предприятий, функционирующих в г. Житомире Волынской губернии по состоянию на 10 февраля 1916 г. – Оп.3. – Спр.200. – Арк.96.
20. ЦДІАУ. – Ф.1335. – Оп.3. – Спр.200. Волынское губернское жандармское управление. Секретная часть. Высылка вглубь страны немецких колонистов 1915г.
21. ДАЖО. – Ф.67. – Оп. 1. Про примусове відчуження землі в колонії Топча ровенського повіту у Хільмера Людвіга Самуїловича. 1916 р.
22. ЦДІАУ. – Ф.1335 Волынское губернское жандармское управление. – Оп.1-дод. – Спр.116. Секретная часть. Список германских и австрийских торгово-промышленных предприятий, функционирующих в г. Житомире Волынской губернии по состоянию на 10 февраля 1916 г.– Оп. 3.– Спр. 200. – Арк. 96

УДК 657.6

Царенко О.В.,
д.е.н., проф., зав. кафедри обліку і аудиту,
Академія муніципального управління, м. Київ

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ УПРАВЛІННЯ ОБОРОТНИМИ АКТИВАМИ

Удосконалено методичний підхід до вибору засобів реалізації оборотних активів в матриці взаємодії між ключовими елементами політики управління активами, який враховує допустимі комбінації підходів до формування та фінансування оборотних активів та знижує ризик втрати фінансової стійкості, платоспроможності, прибутковості підприємства.